

Բ Ո Ւ Լ Ա Ն Ը Խ

Կ Ա Ր

Հ Ա Ր Ք Գ Ա Ի Ա Ռ

ՐԱՅՈՒՆ

Հ Ա Ի Ա Ց Զ *

Ա.

ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ՀՐԵՋՏԱԿՆԵՐ

Հրեշտակների մասին ժողովուրդը կը պատմէ.

ա. Աստուած 12 դաս Հրեշտակ ստեղծեց. լէ երեք դաս Հնազանդ չմանցին. Աստուած լէ բարկացաւ թափեց երկնուց ցած. կէս կախուան երկնուց յերսով, կէս թափան վրը գետնին, կէս լէ լիջան յանդունդք: Էն դահ օր Գաբրէլ Հրեշտակ զմեռելի հոգին կը տանէ երկինք, էն կախովու սատանէք կիզան ի յառջև օր խլեն զհոգին Գաբրէլից: Ընդդ օր թափվան գետին, լըմէն հաղ (միշտ) լընկուզ ին հակառ Հըտ Ադամորդուն (մարդոց), տալապ կէնին (աշխատել) օր Աստծու ճամբուց շաշ էնին (ծռել) զմարդ: Աստծու օղորմութենով բարի Հրեշտակ լէ չալիշ կիզայ օր մարդ Աստծու տօղրի (ուղիղ) ճամբուց չեկնայ:

«Վրը մարդու աջ թւին բարի Հրեշտակ մ' է կանուկ, վրը ձախ թւին՝ չար Հրեշտակ. մէկ կաշխատի օր մարդ ուր (իւր) խօսքն էնէ, մէկէլն՝ ուր. ամէկու (ամէն մէկուն) ձեռք դաֆտար (տոմար) մէկայ, մէկն զբարութենի գործքեր կը գրէ, մէկն զչարութենին: Գիշեր լէ օր կէդնի, բարի Հրեշտակ մարդու գլխու վրաէն (վերեւից) չհեռանայ»:

*) Տես Ազգագրական Հանդէս, գիրք Ե.

Որպէս զի պաշապան բարի Հրեշտակը չհեռանայ քնացողից, երեկոյեան «Խառ» չեն ուտեր, որ Հրեշտակը չզարշի:

Բարի Հրեշտակներն են՝ Գաբրէլ, Մուքայէլ, Սերորէք, Քերոբէք—ինն դաս Հրեշտակներ: Գաբրէլ Հրեշտակ հոգեաւն է ¹⁾:

Հաց թխելու ժամանակ կանայք աղօթքի մէջ Հոյի հրեշտակ մի ևս կը լինեն.

«Հաց, Հոյի հրեշտակ,
Սրդար եղան վաստակ,
Ելնաք բարեխօս առ Աստուած»:

Գաբրէլի փոխանակ՝ առաջ գործն էր թէ մարդոց գործքեր գրողը և թէ հոգեաւն, Հոգի տանողը: Թէև գրողի գոլութեան մասին այժմ որոշ պատմութիւն մի չկայ, բայց Հետեւակ Հատ ու կտոր խօսքերից և անէծքներից կիմացուի նորա թէ անձնաւորութիւնը և թէ ինչ պաշտօն ունենալը:

1. Գրողը Խոյ եղած կը լինի. օրինակ, երբ դէպի մէկը ունեցած սաստիկ ատելութիւնը ուզենան ցոյց տալ, կասեն. «ես գինամ (գիտեմ) ... մարդը իմ Խոյ (կոյր) գրողն է:

2. Գրողն էր Հոգիք տանողը, օր. «գրողի տաւուկ, գրողին տամ զբըղի», (անէծքներ): «Զքու Հոգին տաս գրողին՝ չեղնի էդ բան»:

3. Գրողը Բրդաւ՝ դնելով մարդոց բերանը՝ Հոգիները կառնէր, ինչպէս Գաբրէլի Համար կը կարծեն՝ որ ոսկի խնձորով երեխայոց Հոգիները կառնէ—«գրողի բրդուճ դնեմ քու բերան» (անէծք):

Բ. Չար Հրեշտակներու գլխաւորը Սաթանէն է, որու խրմբին կը պատկանին՝

1) Սաթանէն, չարէր, որոնք մարդիկ կը մոլորեցնեն:

2. Քառէր, որոնց կայանն է աշխարհէր, ծովերը ²⁾ և ջրային տեղերը: Աղբիւրներու մի մասը սրբոց կը պատկանի,

¹⁾ Տաճիկներէն առնելով «Ագրայէն» ևս կանուանեն հոգեաւն ու միւսն ժամանակ Ագրայէլը քաջութեան նշանակ կը համարուի, երբ մի մարդ արտասովոր քաջ ու կտրիճ լինի. կանուանեն Ագրայէլ:

²⁾ Տես խաչուալ լճի մասին եղած աւանդութիւնը:

ուր ուխտ կերթացուի, իսկ միւս մասը քաջքերու կայանը, այդ պատճառով երբ ջուր խմեն, երբ լուացուեն, երբ գետով անցնին, երբ աղբիւրի մօտ երթան՝ անպատճառ «Յիսուս Քրիստոս» կը շշնջեն:

Ինչպէս հէքեաթներից կ'իմացուի, քաջքերը թագաւորութիւն ևս ունէին, որոնց զլխաւորը կը կոչուէր «քաջանց թագաւոր»:

3) Դէվէր (գւ), որոնք՝ ինչպէս կը պատմեն հէքեաթները 7—40 եղբայր և ընկերներ էին, խմբովին կը բնակէին, մարդոց հետ յարաբերութիւն ունէին և շատ ընդհարումներ ունեցած են «Աղամորդու» հետ, բայց ընդհանրապէս յաղթահարուած: Հոգածնի աղջիկ կը փախցնէին. հարամիութիւնով (աւագակ) կըբարդուէին, քառասուն կանթէ պղնձով կերակուր կեփէին, քառասուն գազկան հորեր կը փորէին թշնամին մէջ ձգելու համար և այլն: Դէվերից ոմանք «եօթ գլխանի» են եղած:

4) Միւսն է Գէվէր, սոցա մասին պատմած ժամանակ, նոյնութեամբ կը լիշուի Ողիսեսի՝ կիկլոպի հետ պատահած դէպքը, մեծ այլը, ոչխարի հօտը. հրաշէկ երկաթով կիկլոպի քնած ժամանակ աչք խարելը, ոչխարի մորթի վրայով ձգած կիկլոպի ոտքերու մէջով անցնիլը և այլն և այլն:

5. Զօր, շօտները խմբերով կը պտտին և ձմեռուայ Զատ. (տաճկաց Զուբաթ—Փետրուար) ամսուն երևան կուգան. այս ամսուայ վերջին օրուայ երեկոյան քոյր շինութեանց երդիքներն ու ցուիքները բոլորակի կը գծեն, և երբոր մթնաց, կառնեն մի գողնոց ու ախոռի սներուն, պատերուն դարկելով Զօտները դուրս կանեն, ասելով «Զօտն ի դուս, Մարտէն (մարտ ամիսը) ի ներս»:

Դուրս անելուց յետոյ՝ դրսի դռան շէմքի տակ թունդրի խփիլիփլ կը ձգեն որ նորից չվերադառնան, իսկ երդիքներից ներս մտնելը Գծիլը կարգիլեն:

Դիտնալու է՝ որ եզդիներու շուրջը Գծիլ քաշած ժամանակ, դուրս չեն ելներ, մինչև որ գիծը չաւրեն:

Զօտ դուրս արած ժամանակ՝ ախոռի մօտէ Գծիլը գող-

նոցովը չեն զարկեր, որպէս զի տան Դժբախտ (Հարստութիւնը) դուրս չերթալ:

«Քան սանամէր, կասեն կանայք մէկ մէկու, 'գիշերսի ես դուրս չելայ, քոմ մէ Զօտ կանուգ էն (էին) Նորոյնց դուռ, Հրմայ կանի՝ Ծէն, Հրմայ կանի՝ Ծէն էդ Նորոյն տան, օր դուրանք դուրս էրին իդա ձուն ու ձորունոցով, Ինչ կեղնէր, կրսէն Զօտները, իդա երկու պաղ ամիս լէ թողէն զմրզի մընէնք (մնայինք) տաք թաւի գլուխ»:

—Ահ, Խաթուն եղնիկ Տիրամէր, դու զչար խափանցուս:

«Քա, Խաթուն (խաթուն, տիկին) կասէ մի ուրիշը, ես լէ իդա գիշեր՝ ոչ քուն էնք ոչ արթուն, հեղմ՝ լէ լսեցի, օր Զօտ մէ կրսէր ուր ընկերոջ,—Խոյ, արի, արի, շէնքացեր իմ վրը իդա մարդուն, արի ընձի օգնութեն»:

—Յիսոս ու Քրիստոս, դու զչար յետու հեռուն էնիս:

Փետրուար ամսուն որովհետեւ կատուները ցուկ կուզան և կսկսին նահաւ, ժողովուրդը կը կարծէ որ սոցա և Զօտներու մէջ մի ինչ որ յարաբերութիւն կայ:

Այս ամսուայ մէջ ծնած այծի ուլերը չեն ապրի, որովհետեւ Զօտները կը տկարացնեն կամ չէ փփէն, այդ պատճառով ուլերու վրից բոժոժներ կը կախն:

Զատ ամսուայ գիշերները տեղնուած երազին Հաւատ չեն ընծայեր, կարծելով որ Զօտներն են խաբարները:

6. Գաբուս.—«Գաբուսն էնէ, (կասեն գիւղացիք) օր գիշերները կը գաբի (պարկել, ծնկան գալ մէկի վրայ) վրը մարդու բոկին՝ օր զմարդ խեղդէ. Էնվախտ օր Գաբուս կիջնայ վրը քրզի՝ քանի կունաս զօր տու յէլի, առ զընդրա թգալեղն տար էցկէ (անցուր) կժան բերան, էդ հրմայ օր էրիւր՝ Գաբուս կը դառնայ մարդու օրինակ, կեղնի քրզի հէսիւր (գերի)»:

Գաբուսը մարդ խեղդել ուզած ժամանակ, իւր թգալէն (Համրիչ) կը թողնէ մարդու կշտին: Քամակի վրայ պառկած ատեն արեան ծանրանայլը կոչուած է գաբուս:

Կանայք Աագ Հինգշաբթին պողոտէ օգնէր շինել տալով կանցկացնեն վզերին՝ որպէս զի գաբուսը չմտենայ իրենց:

7. Խփուկ.—«Քան քաւոր քուր, իդա (այս) Նրկոյ տուն ամներ (ամաններ) չօրին չմէն խոռուկ ին»:

—Չը լրսերիս, Խփուկ է անիծի, աղոնց մեծ պապու վախտ ցանուկ արտմէ կը քաղին, բարդոցին, սէլերով կը կրին չընկրի՝ յետք չիգայ, չարայ չեղնի՝ գորկեցներու սէլեր չմէն կը քոմեն տանեն ի

յարտ, ամէկ բարդոցի յառջև սէլ մէ կը կանգցուն, զսէլեր չըմէն կը բառնան, յետին բարդոցի տակ մարդու օրինակ բա մէ (բան մի) կեղնայ դուա, մախաթ կը չքցուն փողպատ՝ կը բռնին, կըսին. դու դու հնիս, կըսէ. Ես Խիպլիկին իմ, ես էնք (էի) օր չընք թողի ցորնի բարդոցներ խսէր (վերջանար)»:

«ԶԽիպլիկի կը բերին տուն, կէնին ուրանց մշակ, հըմալ Ժիր կեղնի, օր մէկ սհաթուայ մէջ 10 մարդու բան կէնէր. 4—5 ոյխըրի բուրդ դախէ մը խըղար (րոպէի մէջ) կը գգէր, մանէր՝ կանէր յօնա (այնտեղ)՝ էն մէկ օր Խիպլիկի կը քերուտի, էդ տուն լէ գողռէճ պառաւ մէ կեղնի, կըսէ՝ Խիպլիկի, արի տանիմ գըրգի ճալալ (ջրհոր տուն) լողկցում. կերթան, էն վախտն օր կը տկողնայ Խիպլիկի օր ջուր չընայ վըր ուրին, պառաւ խալդնօք (սխալմամբ) կըսէ՝ Յիսսոս—Քրիստոս, Խիպլիկի կը բօռայ կըսէ. Ձեր տան ամներ չըմէն խորուկ (խուռ, բէրանի մէկ կողմը կոտորուած) եղնին չուրի չաւիտեանս չաւիտինից, ու նա բաղիր (նա բէգեղ, աներևոյթ) կեղնի»:

Խիպլիկին քօլօս (բրդէ գգակ) մի կայ, կասեն գիւղացիք, որ եթէ կարողանայ մէկը ձեռք բերել և դնել դուռը՝ անբերելոյթ կը դառնայ, ինք չտեսնուիր թէ՛ և, բայց ամէն բան կարող է տեսնել առաջուայ նման:

8. Ալ.—Սորա համար կը հաւատան որ մարդոց փորից կերակուր կը քաշէ. ագահութիւն կը թափէ երեխայոց վրայ, որովհետև երբ երեխայ մի անկուշտ լինի՝ կասեն. «օ՜, Ալ քաշի փորէդ»։ մի քանի տեղեր երեխայոց ագահութեանը վերջ տալու համար թղթաբացներուն դիր անել կուտան:

Երբ մի բան յանկարծ կորսուի՝ «ալոց գալոց» եղաւ, կամ ուրիշ եղաւ կասեն, որ անշուշտ Ալք լինելու է:

Ալքէ հետ Ղալ ևս կը լիշուի, որ նոյնպէս ագահ մարդոց համար կը գործածուի:

9. Թալալ.—Այս ճիւղը յայտնի է չղի կանանց վրայ թաղոտութեան ցաւ թափելովը:

10 Փէրիւթ.—Մինչ առաջինները ուր կը կարծուին, փէրիւթները աղջիկ են, որոնց ծագման մասին ժողովուրդն հետևեալ դրոյցն ունի:

«Կըսին Նոյն օր մտաւ տապան, քրհեղեղի վախտ՝ Նոյա տղէկներուց մէկն չկրցաւ օր գինք աւելէ (զսպել) յելաւ ուր անկողին, աղջիկ մեղաւ ուրին. քրերն օր չիջան (ցածանալ) Նոյն ու ուր ճփեր

դուս պտի (պիտի) չեղնէն, էն պզտիկ աղջիկ մնաց ներս, հրիշտակն եկաւ հարցուց, թէ՛ «Նոյ, էլ մարդ չմնաց ի ներս»։— 2է, ըսեց Նոյ.

„Թէ մարդ մանցերէ՛ եղնի՛ աներևութք“.

— Թըզ եղնի, ըսեց Նոյ, ուր ահուն (երկկողից).

„Էն սհաթին աղջիկն եղաւ անբաւարձ քննել չտեսցուց“.

„Մարդ օր մկա (հիմա) չտեսցուց կեղնի՛ սաբաբն (պատճառ)՝ ինչ է, — էդ փէրիքն են“.

Երազափորձ չլինելու համար զիշեր հաւաքած էլ զենն բարձի տակ.

«Մտամբօլն էնք (էի) կըսէր Դ. օրմ՝ չիրկուն դարձայ իմ ռեւէ, տեսայ օր տալիս ալուսի, ջլերս (անկողին) փռուկ, չըմէն բան հաղրուկ էր (պատրաստած), աջպըցայ (դարմանալ) ջանքմ, ըսի, ես զիմ դուռ փակեր եմ զբաշխք տարեր եմ հետս. էդ ձր պտի եղնի. օրմէ չէ, երկու չէ, էն մէկ օր տափայ մահլիճքի (փոխանակ մահճակալի) տակ՝ Բուշէ էրի (սպասեցի). մէկ լէ տեսայ հաւաքած հրեշտակ աղջիկ մէ յեկաւ երևան».

Դիու ճն իս, հարցուցի.

— Բու սէրն է բերի զիս յօղա (այստեղ), Եստճու խաթրուն եղնի մարդու ջըսիս. հանդէ (աւասիկ) մեր լաւագոյն աղջիկն ք ճուկէ (սիրահարուած) Ֆիան (այս ինչ) թաղի դարբնի վրէն. մտերէ չուրէ քաւ Էլեւէ (կերպարանք) ու հարի չերկուն մաշուղ եղեր է դարբնին, նստեր է դարբնոցի դուռ. դարբն լէ քաւ Բուշէ (սիրահարուած) կաւքէ շան երեսս».

„Ուր օր դարբնոցի դռնով չընցայ, հաւաքած (արդարև) օր հըմալ էր, իմալ աղջիկն ըսեց. օրմէ չէ, երկու չէ՛ էն մէկ օր սիրտսի ուռաւ էլ չկրցայ օր հըմբերէնք. ըսի՝ չուհ, քօփալ (քէօփէք, շուն), չըս անձընայ, տար չեք (մինչև ցրք) աչքիս էդ մուռտալ (պիղծ) շան չերես, էն սհաթին քէ (քէ, դիւթուլիւն), բլաւ (եղճուեցաւ), շուն նաբադէր (նաբէզեղ, աներևութ եղաւ) եղաւ. չիրկուն օր դարձայ տուն՝ էլ աղջիկ չտեսայ, թէ դրեր իս՝ արի տես, կորաւ էլ չեկաւ“.

«Բուց օր յեկա՝ լուսմթին գացի իմ բան ու գործին, ճամբու վրէն թալուկ էր (յգած էր) օձ մէ, ես գիցայ օր էնի իմ հուրնիկ հրեղէն աղջիկնէր, չունքի ընձի ըսերէր, թէ չուրէ քաւ — քաւ բան մը՛սի, թէ չէ՛ էնի մեր թագաւորի աղջիկն է, կէնէ զիս օձ, կը փրցու (մեռցնե) թալէ ճամբներ“.

* * *

„Ջաղցպան Աղէկ աղլապ (միշտ) խսա կէնէր (պատմել). կըսէր կս ջաղացն էնք (էի), էն մէկ օր իսկի մարդ չը մնաց մօտսի. հար-

քէս (ամէն մէկ) զաղուն Թողեց իմ ռամուդով (յուսով) գնաց ուր տունն, ջանդան գա՛հ էր (ուշ ժամանակ էր) մենակ նստով էնք, ես տեսայ դօր ու զուռնի ձէն եկաւ, դառնամ աչքիմ օր՝ 10—20 կնիկ, հագուակ, խփուկ (զուգուած, զարդարուած) պար բռնած են ու կը խաղան։ Ես տեսայ կնիկ մեկաւ մըտ ընծի, ըսեց. Աղէկ, չօրին իս նստի, յէլի խաղցի, չարէս կտրաւ յեւայ բռնի պար ու խաղցայ, աչքիմ աչիմ՝ տօ եա, իդա կնկայ վրէն իմ քաւորքուր Ա-ի Դ-էն է (կանանց ասուէ հագուատ), յուշիկ մէ գլխոտն հանեցի ջէքէս ու զդալմի մէկ փէշ կտրեցի, հրտ իմ կտրելուն՝ կնկտիք աներևութ եղան։

„Էն լուսուն գացի քաւորոջ տուն. ըսի ըշտէ իդա գիշեր հրմլա հրմլա բան մէ պատահաւ, մարդ չաւտցաւ (հաւատայ), ըսի ջանըմ, չօրին չըք աւդրնայ, բերէք գքաւոր քրոջ դայմէն սանք (տեսնանք). դայմէն օր բերին՝ օդորդ օր մէկ փէշ կտրուկ էր, իմ մօտու կտոր լէ աչիկ (ճիշտ) էդ դայմի կտորէն էր“։

Որպէս զի կանանց հանդերձները փերինները չգողանան, սնդուկ զրած ժամանակ կը խաչակնքեն¹⁾։

Փերինները նոյնպէս կը զողանան իւղը, այդ պատճառով տանտիկիները իւղի բղիկները կը խաչակնքեն և իւղի վրայ խաչ կը քաշեն։

Ձիերու բաշի մազերը երբեմն հլուակէնի ձևով կը խառնուին իրար և այդ փերիններուն կը վերադրեն²⁾։

Երեխաները, իբրեւ խաղ, քնացող երեխայի գլխու վերեւ կանգնած՝ սովորաբար երկու հոգի, փայտի մի երկու ծայրերից բռնած՝ ուրիշ փոքր փայտով կնտկնտոցի նման վրան քսելով ձերգեն։

« . . . Զաղցի սատանէք,

Արէք ու տարէք,

Արէք ու տարէք ».

Քնացողը զարթնելով խենթի նման կը փախնի և կերթայ զտնելու սատանէքը։

Չգիտցուիր ինչ պատճառով երբ մէկը բարկանայ և խռովի՝ գիւղացիք ծիծաղելով կասեն. «Իծուռն (այծեր) ուրբերու եկած են մօտ» և հանդարտուելու ժամանակ նոյնպէս իծուռն 4-7-ը ուրբեր (փէրիք ?)։

¹⁾ Հալաւ օրհնէքի աղօթքի մի իշխեսցէ մերձենալ ի սոսա չար աղանդ. իւր կամ իւր-իւր խօսքերը երեւի փերիններ կակնարկեն (Մաշտոց)։

Որովհետև փերիք, չարքեր և այլն Կողմոսից կը վախենան, այդ պատճառով ամէն կին առէ մի կը զարկէ կամ շապկի փողպատը (օձիքը) կամ գլխարկի մէջը: Նոյնպէս տղոցկանի բարձի տակ առնէ, առէ և այլն կը դնեն: Նորապսակներ դռնով ներս մտած և դուրս ելած ժամանակ Բաւ կը բռնեն գլխուն: Գարնան սկզբներուն երբ անասունները առաջին անգամ դուրս կը հանեն՝ թունդրի խաչքիւնը կը ձգեն դուռն շէմքի տակ. այսպէս և անսովոր կարկուտ տեղացած ժամանակ:

ԿԵՐՊՈՐԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ժողովուրդը կը կարծէ՝ որ մարդիկ երբեմն կը կերպարանափոխուին. շատ վտիտ և տկարութեան պատճառով նիհարացած երեխաները կը կոչուին փոփոխութիւն:

ա. Երբեմն կը լինին Գրիգ Գրիգ (տես Ճոճօր):

բ. Երբ զիշերով տկոյ դուրս ելնան՝ «եղինոց զիւռ փօստ (մորթի) կիջնայ վըր մարդս՝ կեղնի գէշ», այդ Հասկացողութեամբ վիթխարի և անճոռնի մարդոց գիշերէն, Գրիգ-Գրիգ, Գրիգ-Գրիգ (քրտ. զիշերային մարդ) անունները կուտան:

գ. Արջը ծագումով Գրիգ է և ինչպէս կը պատմեն պառաւները, Գրիգ կոչուած ժողովրդից սերած է, դորա Համար էլ շատ կը սիրէ մարդոց հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունենալ¹⁾:

Թէև Հէքիաթի ձևով բաց Հաստատ Հաւատալով կը պատմեն դէպքեր՝ որ արջը «իշտէ ժամանակ մէ, Ֆլան գեղէն կնիկ մէ կը փախցու տանէ սար, շաբաթ մ' երկու կը նստի կանի հետ, Հապած կնիկ խաբուածեմով կրփախնի պրծնայ»:

ԿԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Մեծ Հաւատք կրնճայուի կախարդութեան, որոյ ներկայացուցիչներն են՝ «Մոլոմոնի», «Մխտարք» և «ՎեցՀազարիկ» կարդացող թղթաւորները:

¹⁾ Դժիկ աղջիկ մի Գրիգ կը լինի. գետափը անասունի լէշ տեսած ժամանակ՝ կասէ «ա՛խ, երանի թէ ես Գրիգ (գազան, կենդանի) մի լինէի և ինչ որ ուտէի. Աստուծոյ հրամանքով կը դառնայ ինչ ժողովուրդը կը կարծէ, որ արջին եթէ Գրիգ ասեն՝ իսկոյն կը բարկանայ և կը յարձակուի մարդու վրայ»: